

## **AUSZTRIA ÉS MAGYARORSZÁG MIGRÁCIÓS KAPCSOLATA A DUALIZMUS IDEJÉN (1870-1910)**

HILBERT BÁLINT

MIGRATION RELATIONS BETWEEN AUSTRIA AND HUNGARY  
DURING THE ERA OF DUALISM (1870-1910)

### **Abstract**

The Austro–Hungarian Monarchy was one of the most complicated state formations in the history. Not only the administrative structure of the state was complicated, but also the research of it. Austrian and Hungarian historians and other researchers examined the Monarchy in very different ways and usually just one part of the empire. In this study I created a new approach of examination of this late empire in which I treated Austria and Hungary as one unit. Besides the presentation of the law of the customs union I prove this new way of approach with the results of migrational calculations. Beyond the analysis of the volume values of the migration flow during the era of dualism I used two specific indicator to evaluate the migrational linkages between the provinces/counties of the Austro–Hungarian Monarchy. As far as I know the related data from the Austrian and the Hungarian censuses have not been processed in such a detailed way as in this study.

**Keywords:** migration, internal migration, Austro–Hungarian Monarchy, customs union

### **Bevezetés**

Az Osztrák–Magyar Monarchia talán a történelem egyik legkülönlegesebb, máig sok kérdés által övezett és vitát gerjesztő államalakulata volt. A Birodalom felbomlása óta a dualista állammal legtöbbet foglalkozó osztrák és a magyar kutatók is más-más szemszögből látták és látják ma is ezt a történelmi időszakot. A különböző nézőpont mellett az a tény többé-kevésbé egységes a két ország tudományos életében, hogy részletekbe menően nem születtek és ma sem születnek igazán az egykori állam egészének társadalmi-gazdasági folyamatairól kutatások. A két birodalomrészt egységében nézve eddig különösképp a migráció témakörében nem született sok tanulmány. Ennek fényében a tanulmány a Monarchia két fele közötti társadalmi-gazdasági kapcsolat erősségét egyik legmarkánsabban kifejező tényező, a történelmi Ausztria és Magyarország közötti migrációs folyamatok vizsgálatára tesz kísérletet. Nemcsak az előbbieken vázolt szemléletmód ismeretlen, de az ehhez kapcsolódó adatok feldolgozása sem történt meg ilyen viszonylatban. A jogi és történelmi adalékokat tartalmazó munka egészét áthatja a földrajzi térben való gondolkodás, amely a statisztikai adatok térképeken való megjelenítésében és kiértékelésében teljesedik ki.

### **Kutatási előzmények: a téma osztrák és magyar szemléletmódja**

Már a témához kötődő szakirodalmak feldolgozása során tapasztalható volt, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia, mint államalakulat egykor és ma is nagyon sok kérdést és bizonytalanságot generál maga körül. Talán ezek a bizonytalanságok okozhatták azt, hogy a Birodalom felbomlása óta az osztrák és magyar kutatók többsége nem gondolkozik az egykori állam egységében, hanem csak a történelmi Ausztriában vagy Magyarországon. Ennek a gondolkodásmódnak rengeteg oka lehet, amelyek közül néhányat a következőkben megismerhetünk.

Maga a Monarchia államszerkezete okozta az egyik legnagyobb fejtörést a történészek, jogtörténészek és más tudomány szakemberei számára. Tulajdonképpen a dualizmus korában sem volt egyetértés a Monarchia felépítéséről, közjogi felfogásáról az osztrákok és a magyarok között. Elég, ha csak megnézzük az elfogadott kiegyezési törvény osztrák és magyar címét:

Osztrák cím: „*Az Ausztriai Monarchia összes országának közös ügyei*”

(„*Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 betreffend die allen Ländern der österreichischen Monarchie gemeinsamen Angelegenheiten und die Art ihrer Behandlung*”)

Magyar cím: „*1867. évi XII. törvénycikk a magyar korona országai és Ő Felseje uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokról, s ezek elintézésnek módjáról*”

Érzelhető, hogy az osztrákok egy államként tekintettek a Monarchiára, amelynek Magyarország is a része volt. A magyarok sokkal inkább két állam szoros együttműködésére asszociálnak a kiegyezési törvény címével. Vagyis a magyarok szemléletében a Monarchia államok szövetségéből állt (Staatenbund), míg az osztrákok a Birodalmat szövetségi államként (Bundesstaat) kezelték (HASLINGER, P. 1996). Maga a kiegyezés akta is gyökeresen más jelentéstartalmat hordozott (és hordoz ma is) az osztrák és magyar történetírásban és gondolkodásban. A magyarok többségében sikerként élték meg a kiegyezést, míg az osztrákok a königgrázi vereség következményeként értékelték a jogi aktust (CIEGER A. 2004). Az osztrák történetírók (JOSEPH REDLICH, VIKTOR BIBL, HUGO HANTSCH, GEORG FRANZ, ROBERT KANN) a dualizmus időszakára csak, mint az osztrák történelem egy epizódjára tekintenek, általában negatív jelentéstartalommal (KATUS L. 2012).

Az osztrákok és a magyarok kiegyezéshez való eltérő viszonyulása talán a *nemzeti identitás* tényezőjére is visszavezethető. Míg a magyarok 1867-ben egyértelműen nemzetállamként határozták meg magukat, addig az osztrák-németek a német egységből való kiszorulásuk révén súlyos nemzeti identitásválságba sodródtak, végül fő identitásképző erővé a Habsburg-dinasztia vált (GERÓ A. 1993, 2009). Ugyanakkor az osztrák nemzeti öntudat alapkérdését mindig is a Németországhoz fűződő viszony tekintetében állapították meg, így az osztrák történetírásban is ez volt kiemelt helyen, kisebb jelentőséget tulajdonítva ezáltal a Magyarországgal való kapcsolatnak (CIEGER A. 2004). A két nemzet különböző látásmódja vélhetően tovább öröklődött a későbbi korok, és egyúttal a 21. század kutatóinak szemléletmódjába is. Ebből kifolyólag a 20-21. században az osztrák (MIKOLETZKY, L. 1992; ZÖLLNER E. 1998; FASSMANN, H. 1999; KOMLOSY, A. 2003) és a magyar (HANÁK P. 1975; DÁNYI D. 2000; DÖVÉNYI Z. 2001; BELUSZKY P. 2005) migrációs kutatások jellemzően csak a Birodalom egyik felére fókuszálnak, csak ritkán figyelembe véve a Monarchia másik felét. A két ország közoktatásában hasonló a helyzet, főleg a magyar történelemoktatásban, amelynek iskolai tankönyveiben csak ritkán, a Birodalom nemzetiségi összetételénél bukkanhatunk egy Monarchiát egészében ábrázoló térképre (ACHS, O. et al. 1993; SCHIMANOWA H.J. et al. 2002; HELMÉCZY M. 2004; SZÁRAY M. 2007). Osztrák-magyar határon átnyúló részletes migrációs kutatások főleg városi vonzáskörzeti vizsgálatokhoz kapcsolódnak (GYŐRI R. 2005), teljes képet a Monarchia belső vándorlási folyamatiról itt sem kaphatunk.

## Céltűzés

Jelen munkában az Osztrák-Magyar Monarchia, mint politikai egység képezi a vizsgálat tárgyát, egyenlő hangsúlyt fektetve a Birodalom két részére (Bosznia-Hercegovina nem képezi részét a vizsgálatnak). Az alkalmazott és a szerző által elnevezett ún. „*dualisztikus*

szemléletmód” létjogosultsága egyrészt a jogi tényezőkön, másrészt az előbbi megerősítő migrációs számítások eredményein alapul. A tanulmány két fő kérdésre kereste a választ:

1. *Mennyire indokolható a két országrész közötti vándorlás vizsgálata a jogi tényezők és a migrációs számítások alapján?*

2. *A Monarchia mely területei vettek részt intenzíven az Ausztria és Magyarország közötti vándorlásokban, és milyen migrációs kapcsolatok alakultak ki a két birodalom-rész területegységei között?*

## **A Monarchián belüli migráció jogi alapja és a közös piac**

### *A vám- és kereskedelmi szövetség*

A Monarchián belüli vándorlások szempontjából a legfontosabb jogi aktus, a vám- és kereskedelmi szövetség megkötése volt. Az 1867. évi XVI. törvénycikk a magyar korona országai és Ó Felsége többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről című törvényben két cikk vonatkozik a Birodalmon belüli vándorlásra:

XIV. Cikk: „Az egyik államterület lakosai, kik a másik államterületen *kereskedést és ipart akarnak űzni, vagy munkát keresnek, az ipariüzlet megkezdésére és folytatására, valamint a fizetendő adóra nézve* a benszülöttekkel egyforma bánásmódban részesülnek. (...)”

XV. Cikk: „Az egyik államterületen annak lakói számára *szabályszerűleg kiadott házalási engedélyek, a másik államterületen az ennek lakóira nézve fenálló korlátozások mellett, a házalási engedélyeknek az illetékes hatóság által történt láttamozása után, jogot adnak a házalás gyakorlására. A házalási engedélyek kiadására nézve mindkét területen lehetőleg összhangzó elveknek kell alkalmaztatniok.*”

A két törvénycikk egyértelműsíti, hogy a Monarchián belül minden állampolgárnak azonos jogai voltak a helyváltoztatást illetően, ilyenformán a belső migrációs folyamatok nem értelmezhetők teljes mértékben csak Ausztria vagy csak Magyarország területén belül. A közös vámhatárról szóló I. cikk a munkaerő mellett biztosítja a tőke, az áruk és a szolgáltatások szabad áramlását is. A XXII. cikk értelmében a szövetséget 10 évre kötötték meg, melyet 5 év után lehetett módosítani és akár fel is lehetett mondani. A szövetség újrakötése általában sok vitával és egyezkedéssel telt, de a dualizmus egésze alatt sikerült fenntartani az egységes vámterületet. Az 1877-ben megújított vámszövetség törvénycikkében egy fontos új egyezséget találunk, amelyben az egyik állam területén működő vállalat működésének a kiterjesztését engedélyezik a másik állam területére is, ezáltal a két ország közötti munkaerő, tőke és áru áramlása előtt még kevesebb akadály maradt (GERÓ A. 2007).

Érdekesség, hogy az egységes vámterület nem csupán 1867-től a Monarchia felbomlásáig állt fenn, ugyanis már az abszolutizmus korszaka alatt, 1851-ben eltörölték a belső vámhatárokat az osztrák centralizáció jegyében. Ausztria és Magyarország között összességében csaknem 70 évig nem léteztek belső vámhatárok, ami elég hosszú idő ahhoz, hogy a belső migrációs folyamatok 1870-re (az első népszámlálás idejére) kimutathatóak legyenek (GERÓ A. 2007).

## **A közös piac jellegzetességei**

A belső vámhatárok eltörlésével a Monarchiában egy hatalmas kiterjedésű és sokféle profilú belső piac jött létre, amely minden területegységnek lehetőséget adott saját (természeti-földrajzi) adottságai szerint kibontakozni. Ezzel magyarázható Ausztria és Magyarország

különböző gazdasági jellege révén kialakuló egymásra utaltsága a gazdasági fejlődésben, ami egyet jelentett a két országrész közötti munkamegosztással. A 10 évente megújított vám- és kereskedelmi szövetségben Ausztria az iparának, míg Magyarország a mezőgazdaságának megerősítésére törekedett az ipari, illetve mezőgazdasági vámok emelésével. Ezzel összefüggésben a két birodalomrész gazdaságának csak egyik felét erősítette, a másikat értelemszerűen „feláldozta” a közös fejlődés oltárán, így Ausztria a mezőgazdaságát, Magyarország az iparát áldozta fel. A századfordulóra a gazdasági integráció olyan magas szintre lépett, amelyben már a közös osztrák-magyar tulajdonú iparvállalatok is megjelentek, sőt a korszak végére a Monarchia legtökeerősebb vállalataivá váltak, főleg a vas- és gépiparban és a textiliparban. Az osztrák és magyar vállalatok egyesülései, kooperációi és műszaki együttműködései jellemezték a dualizmus időszakának utolsó évtizedeit. Nagyon sok osztrák és cseh nagyipari vállalat telepített leányvállalatot Magyarországra. Ausztria és Magyarország nagyfokú gazdasági integrációját mutatja az a tény is, hogy a dualizmus alatt Magyarországon befektetett 8 milliárd korona csaknem fele Ausztriából származott és a magyar gazdaság fejlesztéséhez általában az osztrák bankok nyújtottak kölcsönöket. Tulajdonképpen a modern gazdasági növekedéshez szükséges termelési tényezők legnagyobb részét Ausztria szolgáltatta Magyarországnak. Erősen gyanítható a közös piac jellegzetességei alapján, hogy a Monarchián belüli szoros gazdasági kapcsolatok megnyilvánultak a két birodalomrész közötti munkaerő migrációjában is (GERŐ A. 2007).

A közös vámterület jelentette gazdasági előnyöket a Monarchia felbomlása után Frederick Hertz brit-osztrák közgazdász számszerűleg is bizonyította. Hertz számításai szerint a Monarchia nemzeti jövedelemtermelésének növekedése 1900 és 1910 között olyan jelentős volt, hogy az jócskán meghaladta a brit és német értékeket is, ezzel szemben a dualista állam felbomlása után létrejött utódállamok jövedelemtermeléseinek növekedési üteme folyamatosan lassult a két világháború közötti időszakban (HERTZ, F. 1947).

## **Statisztikai adatok és azok korlátai, migrációs módszertan**

### *Dualizmuskori népszámlálások*

Az 1870 és 1910 felvételezett öt magyar és öt osztrák censusainak statisztikái között a lakosság két olyan jellemzőjét lehet megtalálni, amelyekkel kimutathatóak Ausztria és Magyarország közötti migrációs folyamatok, ezek pedig a népesség születési hely, valamint honosság (Állampolgárság/Staatsangehörigkeit) szerint. A honossághoz szorosan kapcsolódik az illetőség (Heimatsberechtigung) is, amely a közigazgatási (községi) hovatartozást jelenti. Az illetőség fő problematikája abban állt, hogy egy területre bevándorló személyek nem feltétlenül jelentették be magukat a helyhatóságoknál (BELUSZKY P. 2005), ráadásul akár egy helyi születésű lakos is lehetett más helyen bejelentve. Az előbbieket értelmében például az Ausztriában tartózkodó magyar honosok illetőségének (= lakóhelye vármegye szerint) statisztikai nem feltétlenül a valós képet mutathatja. Tovább bonyolítják a helyzetet az állampolgárság/honosság megszerzésével, elvesztésével kapcsolatos kritériumok, amelyek a férfiakra és általuk az egész családjukra voltak érvényesek. A magyar állampolgárságot (egyéb feltételek mellett) 5 év helyben tartózkodással lehetett megszerezni és 10 év külföldön töltött távolléttel lehetett elveszteni. Ugyanakkor a születési hely esetében egyik népszámlálásban sem lehet találni tartományi és/vagy vármegyei szintű statisztikákat, sőt az osztrák népszámlálásban még külön Magyarországra vonatkozó adatokat sem, míg a honosság esetében rálehetünk ezekre az adatokra, sőt Ausztriában akár kerületi szintű statisztikákra is. Mivel a kutatásban alapvető fontossága van az alacsony területi

szintnek (1. ábra) a vándorlási irányok meghatározásánál, így a jóval pontosabb adatokat szolgáltató, de csak birodalomrészi szinten elérhető születési hely adatai helyett a torzulásokat magában foglaló, viszont alacsony területi szinten is elérhető adatokkal rendelkező illetőséget és honosság értékelhető ki.



1. ábra Az Osztrák – Magyar Monarchia közigazgatása 1910-ben

Jelmagyarázat: 1 – Birodalomrészek és közigazgatási egységeik, a – Magyarország vármegyéi, b – Ausztria tartományai, c – Bosznia-Hercegovina; Beszámozott vármegyék: 1 – Komárom, 2 – Esztergom, 3 – Turóc, 4 – Gömör és Kis-Hont, 5 – Ugocsa, 6 – Jász-Nagykun-Szolnok, 7 – Beszterce-Naszód, 8 – Torda-Aranyos, 9 – Maros-Torda, 10 – Alsó-Fehér, 11 – Kis-Küküllő, 12 – Nagy-Küküllő, 13 – Udvarhely, 14 – Fogaras, 15 – Háromszék, 16 – Fiume

Figure 1 Public administration of the Austro – Hungarian Monarchy in 1910

Legend: 1 – Parts of the Monarchy and its administrative units; a – counties of Hungary, b – provinces of Austria; c – Bosnia-Herzegovina; Counties marked with numbers: 1 – Komárom, 2 – Esztergom, 3 – Turóc, 4 – Gömör és Kis-Hont, 5 – Ugocsa, 6 – Jász-Nagykun-Szolnok, 7 – Beszterce-Naszód, 8 – Torda-Aranyos, 9 – Maros-Torda, 10 – Alsó-Fehér, 11 – Kis-Küküllő, 12 – Nagy-Küküllő, 13 – Udvarhely, 14 – Fogaras, 15 – Háromszék, 16 – Fiume

Tehát az osztrák és magyar népszámlálások megfelelő és biztos alapot szolgáltattak ahhoz, hogy kisebb, ugyanakkor kivédhetetlen torzulásokkal megállapítsuk az Osztrák–Magyar Monarchia belső migrációs jelenségeit. Joggal vetődhet fel az a kérdés, hogy a külön létező osztrák és magyar állampolgárság lévén mégiscsak külön országok közötti vándorlásról van szó. Az állampolgárságot inkább az önálló államiság egy kifejező eszközének értékelhetjük, hiszen a megfelelő jogszabályok szerint a két ország között semmiféle fizikai vagy jogi akadálya nem volt a vándorlásnak. Vagyis a népesség honosság szerinti számbavétele, Ausztria és Magyarország esetében, ellentétben a Monarchián kívüli államokkal, inkább értelmezhető egyfajta Monarchián belüli illetőségnek, mint a szó szoros értelmében vett állampolgárságnak.

## Migráció felmérésére alkalmazott indikátorok

Az Osztrák-Magyar Monarchiáról révén szó, különleges helyzettel állunk szemben a migráció mérésének módszertanát illetően is, hiszen a migrációs folyamatok vizsgálatába csak osztrák és magyar állampolgárok vannak bevonva. Az előbb említetten túl csak Ausztria és Magyarország között bonyolódó vándorlások részletezéséről lesz szó, kihagyva a két birodalomrészen belüli vándorlásokat.

Az Ausztria és Magyarország közötti dualizmuskori vándormozgalom felmérésére a következő mutatók lettek kiválasztva:

1) Vándorlási arány ( $v$ ): a (ki- és be) vándorlások összesített számát ( $V$ ) elosztjuk a népességszámmal ( $P$ ), majd a kapott eredményt szorozzuk ezerrel (BALÁZS J. – HORVÁTH R. 1993). Képleten kifejezve:

$$v = 1000 \cdot (V/P)$$

A vándorlási arány (vagy más néven egy terület népességének „mozgékonyága” (HOÓZ I. 1995) a vizsgálat esetében egy-egy terület egység aktivitását, bekapcsoltságát indikálja a Monarchia birodalomrészei között folyó vándorlásban.

2) Tiszta (nettó) vándormozgalom (vándorlás mérlege): alapjában véve a be- és a kivándorlók különbözeteként kapjuk meg értékét (HOÓZ I. 1995), azonban jelen kutatásban a ki- és bevándorló osztrák, illetve magyar állampolgárok különbözeteként fogjuk értelmezni. Minden terület egység esetében a gyors kiszámíthatóság és értelmezés érdekében a magyar állampolgárok számából vonjuk ki az osztrák állampolgárok számát. Így az osztrák terület egységek esetében felállított képlet:

$$V_m = V_{bm} - V_{ko}$$

ahol a  $V_m$  = vándorlás mérlegét,  $V_{bm}$  = bevándorló magyar állampolgárok számát,  $V_{ko}$  = kivándorló osztrák állampolgárok számát jelöli.

A magyar terület egységeknél alkalmazott képlet:

$$V_m = V_{km} - V_{bo}$$

ahol a  $V_m$  = vándorlás mérlegét,  $V_{km}$  = kivándorló magyar állampolgárok számát,  $V_{bo}$  = bevándorló osztrák állampolgárok számát jelöli.

A tiszta vándormozgalom ez esetben nem a „valódi” vándorlás mérlegét, vagyis vándorlási többletet vagy hiányt mutatja meg, hanem azt, hogy egy terület egység a Monarchia két fele közötti vándorlás viszonylatában, milyen mérleggel rendelkezik. A két, előbb felállított képlet értelmében a mutató pozitív értéke az osztrák-magyar vándorlás Magyarország javára, a negatív érték Ausztria javára billenését mutatja. Az indikátor eredményei rámutatnak arra, hogy egy terület profitált vagy veszteséget szenvedett el az Ausztria és Magyarország közötti népességvándorlások által. Egyúttal a mutató arra is fényt derít, hogy a közigazgatási egységeknek mekkora népességvonzó hatásuk volt a Monarchia másik felére.

3) Migrációs kapcsolat erőssége ( $E$ ): tulajdonképpen hasonló számolási eljárást alkalmazunk, mint a vándorlási arány esetében, azzal a különbséggel, hogy nem egy, hanem két terület egység ( $n$  és  $m$ ) meghatározott adatait összegezzük. Tehát két terület egység közötti összes vándorlás értékét ( $V_{n+m}$ ) elosztjuk a két terület egység összesített népességszámmal ( $P_{n+m}$ ), majd az eredményül kapott számot ezerrel szorozzuk. Képlettel kifejezve:

$$E = 1000 \cdot (V_{n+m} / P_{n+m})$$

A mutató értéke egy osztrák és egy magyar területegység közötti migráció intenzitásának erősségét mutatja meg, amelyet kiegészítve a vándorlási mérleg eredményeivel azt is meghatározhatjuk, hogy a két terület között a vándorlások milyen irányban voltak jellemzőek.

## Ausztria és Magyarország közötti migráció kiértékelése

### *Migrációs kapcsolat jelentősége 1870 és 1910 között*

Mielőtt megtekintenénk a feljebb kifejtett demográfiai mutatók számításának eredményeit, meg kell vizsgálnunk a két országrész közötti migráció jelentőségének mértékét, amelyet egyszerű volumen és viszonyszám adatokkal mérünk fel. Az osztrák-magyar migráció volumene, vagyis az osztrák állampolgárok száma Magyarországon és a magyar állampolgárok száma Ausztriában 1870 és 1910 között nagymértékben növekedett, csaknem hatszorosára emelkedett a két birodalomrész közötti migráció mértéke (1. táblázat). 1910-ben a Monarchia több mint fél milliő állampolgára választotta a Birodalom másik felét új otthonának. Különbség van azonban a két birodalomfél állampolgárainak száma között. Míg 1870-ben több osztrák állampolgár emigrált Magyarországra, addig 1880-tól már tízezrekkel több magyar vándorolt Ausztriába, mint fordítva. Az Ausztriában felmért magyar állampolgárok száma az időszak alatt több mint 11-szeresére nőtt, míg a magyarországi osztrákok száma csupán 3,5-szörösére. Tehát Ausztria sokkal erősebb vonzóhatást gyakorolt a magyar lakosokra, mint Magyarország az osztrák lakosokra. Az osztrák és a magyar állampolgárok legnagyobb tömegben történt vándorlása is más időszakokra esik, a magyarok 1870 és 1880 között, az osztrákok 1880 és 1890 között emigráltak legnagyobb mértékben a Monarchia másik felébe. A honossággal/állampolgársággal kapcsolatos bizonytalanságok miatt valószínűsíthetően jóval magasabb volt a mértéke Ausztria és Magyarország közötti összes vándorlásnak a dualizmus időszaka alatt. Mivel az osztrák, illetve a magyar állampolgárságot 10 év távolléttel el lehetett veszíteni, ezért azok a személyek, akik több mint 10 évig tartózkodtak a Monarchia másik felében, azok elvesztve állampolgárságukat „kiesnek” a kutatásban használt statisztikákból is. Feltételezhető, hogy 1870-1890 között emigrált személyek egy nagy része már nem jelenik meg az 1910-es népszámlálás adatai között, mivel elvesztették állampolgárságukat és valószínűleg felvették a másik országrész állampolgárságát. Valószínűsíthető, hogy az Ausztria és Magyarország közötti migráció „valódi” mértéke többszörösével meghaladta a statisztikákban megtalálható értéket.

Egy egyszerű viszonyszámmal is érzékeltetni tudjuk az Ausztria és Magyarország közötti migrációs kapcsolat jelentőségét, méghozzá az osztrák, illetve magyar állampolgárok az összes jelenlévő külföldi állampolgárhoz viszonyított értékével (2. ábra). Látható, hogy az osztrák, illetve a magyar állampolgárok aránya az összes külföldi állampolgár közül az osztrák-magyar határtól távolodva egyre csökkent 1910-ben, amely rámutat a földrajzi közelség kiemelkedő szerepére a vándorlásban. Ausztriában volt olyan kerület, ahol egyáltalán nem volt jelen magyar állampolgár. Viszont Csehország belső területein is találhattunk olyan kerületeket, ahol a külföldiek több mint 2/3-a magyar állampolgár volt. Az összes, 369 osztrák kerületből 131-ben voltak 1910-ben abszolút többségben a magyarországiak az összes külföldi közül. Az osztrák állampolgárok aránya az összes külföldiből Magyarországon is az osztrák határ mentén elhelyezkedő megyékben volt magas, csaknem 100%, a távolsággal együtt itt is csökkent az ausztriaiak aránya, azonban Hunyad és számos más erdélyi vármegye feltűnő kivételt képeztek, ahol minden bizonynyal az nagyfokú iparosodottság, illetve a szászok jelenléte okozta a kiemelkedő értéket. Kiemelendő, hogy a még a legalacsonyabb értékkel rendelkező Torda-Aranyos vármegyé-

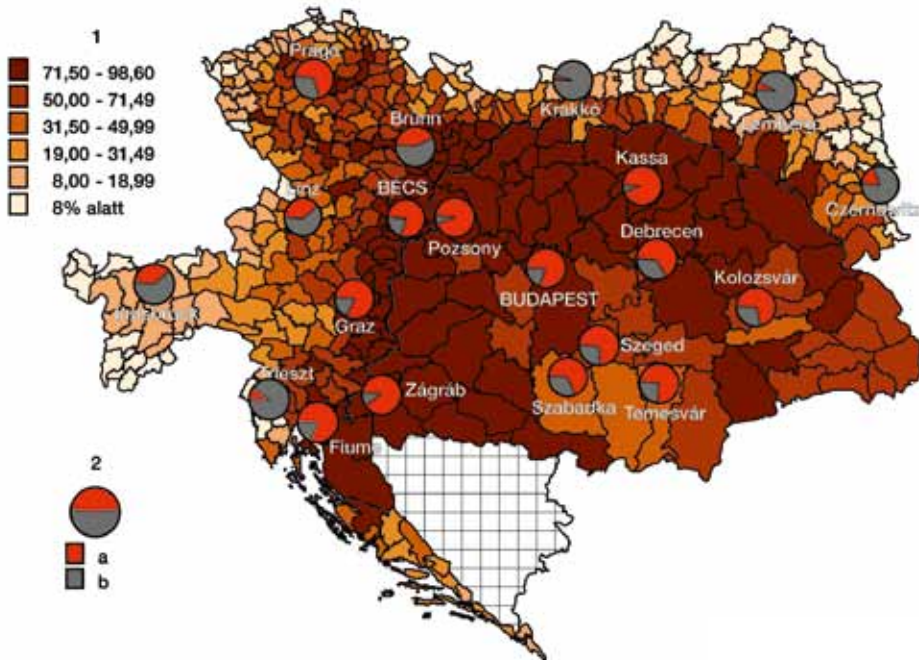
1. táblázat – Table 1

Az Ausztria és Magyarország közötti migráció volumene és növekedésének üteme  
(bázis indexe, 1870 = 100%) (1870-1910)  
Volume and growth rate (base index, 1870 = 100%) of the migration  
between Austria and Hungary (1870-1910)

	1870	1880	1890	1900	1910
	fő / %	fő / %	fő / %	fő / %	fő / %
Osztrák állampolgárok Magyarországon	66 468 / 100	104 698 / 157,52	159 637 / 240,17	207 593 / 312,32	235 475 / 354,27
Magyar állampolgárok Ausztriában	26 813 / 100	183 422 / 684,08	228 647 / 852,75	270 751 / 1009,78	301 088 / 1122,92
<b>Összesen</b>	<b>93 281</b> <b>/ 100</b>	<b>288 120</b> <b>/ 308,87</b>	<b>388 284</b> <b>/ 416,25</b>	<b>478 344</b> <b>/ 512,8</b>	<b>536 563</b> <b>/ 575,21</b>

*Forrás:* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1870, 1881, 1891, 1900, 1910

*Source:* Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1880, 1890, 1900, 1910;



2. ábra Osztrák állampolgárok Magyarországon és magyar állampolgárok Ausztriában (1910)

Jelmagyarázat: 1. A Monarchia másik fele állampolgárainak aránya a külföldi állampolgárokon belül az osztrák kerületekben és a magyar vármegyékben (%); 2 – A Monarchia másik fele állampolgárainak aránya a külföldi állampolgárokon belül a tíz legnépesebb osztrák és a tíz legnépesebb magyar nagyvárosban, a – Monarchia másik felének állampolgárai, b – más külföldi állampolgár.

Figure 2 Austrian citizens in Hungary and Hungarian citizens in Austria (1910)

Legend: 1 – The rate of citizens from other half of the Monarchy of all foreign citizens in Austrian districts and Hungarian counties (%); 2 – The rate of citizens from other half of the Monarchy of all foreign citizens in the ten most populous Austrian cities and in the ten most populous Hungarian cities, a – citizens from other half of the Monarchy, b – other foreign citizens.

*Forrás/Source:* Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1910, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1910



ben is 43%-a a külföldieknek osztrák állampolgár volt. Magyarország legdélebbi vármegyéiben (Torontál, Krassó-Szörény, Temes, Bács-Bodrog) a balkáni államokból érkezők hatása volt erős, amely visszaszorította az osztrákok arányát.

#### *A migrációs kapcsolat értékelése tartományi és vármegyei szinten*

A három migrációs indikátor elemzését csak az 1910. évi népszámlálások adatai alapján érdemes elvégezni, mivel az 1890. évi népszámlálásokkal kezdődően a mutatók területi képe állandósult. Tovább nehezíti a vizsgálódást, hogy 1870, 1880 és 1890. évi népszámlálások esetében nem találunk teljes körű vándorlási adatokat a magyar vármegyei szintre. Az 1. táblázat adataiból kiindulva 1880-ban fordulat tapasztalható az osztrák és magyar migránsok volumene között, amely az egyes tartományok és országrészek esetében is észlelhető. A nagyszámú osztrák állampolgár jelenléte 1870-ben Magyarországon minden bizonnyal még a Bach-korszak emlékét őrizte, amikor osztrák tisztviselők áramlottak be a birodalomrészbe. Az 1867-es kiegyezés megváltoztatta politikai és gazdasági viszonyok a Monarchia állampolgárainak migrációs jelenségeiben is megnyilvánult. Míg 1870-ben egyértelmű a nagymértékű Magyarország felé vándorlás, addig 1880-ra megfordult a helyzet és 1890-re egyre jobban Alsó-Ausztria vette át a legnagyobb népességbefogadó központ szerepét, más egyéb migrációs „forrópontok” mellett.

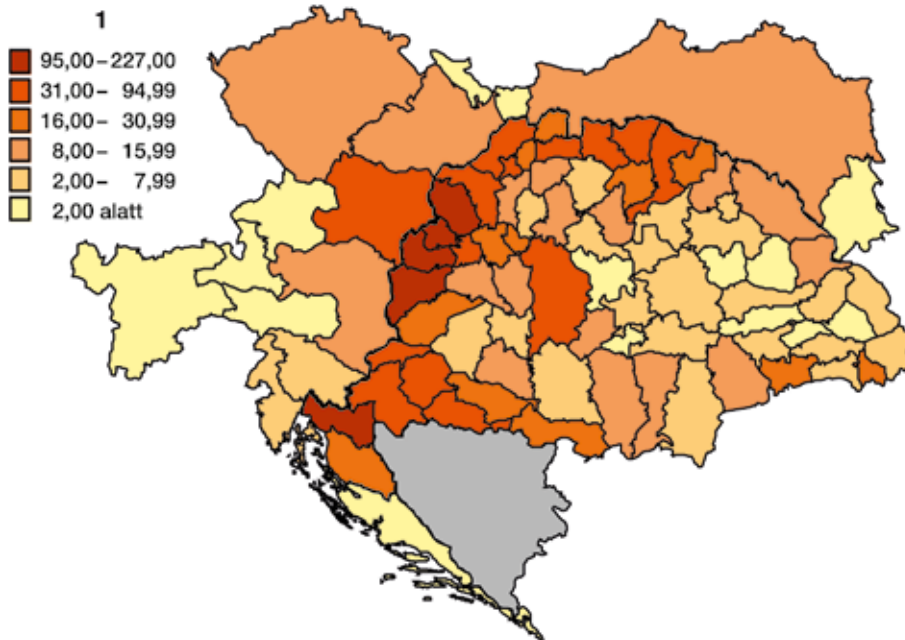
#### *Vándorlási arány*

A *vándorlási arány* mutatójával tartományi/vármegyei szinten értékelhető ki a migráció jelentősége. Az Ausztria és Magyarország közötti migrációban legaktívabban Alsó-Ausztria és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye mellett az osztrák-magyar határ mentén Modrus-Fiume vármegyétől Zemplén vármegyéig terjedő sáv népessége vett részt tulajdonképpen az egész időszak alatt (3. ábra). Azonban az előbb említett területeken kívül nagy magyar vármegyék is kiemelkedtek. Feltűnő Horvátország összes megyéje népességének vagy mozgékonyasága, valamint Szeben és Brassó vármegye kiemelkedése Erdélyből. Ausztria tartományaiából még Stájerország, Csehország, Morvaország, Krajna és Galícia népessége volt elég mozgékony az időszak egésze alatt, míg a többi tartomány, főleg Salzburg, Felső-Ausztria, Dalmácia, Tirol és Vorarlberg szinte teljesen „kimaradt” a Monarchia belső migrációs folyamataiból. Magyarország belső területei, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyétől keletre, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyétől Maros-Torda vármegyéig terjedő terület népessége volt a legkevésbé mozgékony a dualizmus időszaka alatt. Tehát jellemzően határ közeli migrációs aktivitásról beszélhetünk egy-két határtól távolabb lévő szigetszerű kivételekkel.

#### *Vándorlás mérlege és migrációs kapcsolat erőssége*

A következő két indikátor szorosan összefügg egymással. A migráció egyenlege az egyes területegységek népesség kibocsátó, illetve befogadó jellegét mutatja meg, és így a vándorlás jellemző irányát. A migrációs kapcsolat erősségét mérő indikátor pedig rangsorolja az egymás mellé rendelt területegységek (egy osztrák tartomány és egy magyar vármegye/országrész) közötti vándorlásokat a kapcsolat erőssége szerint. Így kirajzolódik az Ausztria-Magyarország viszonylatban vizsgált népesség mozgások „forró pontjai”: a kibocsátó- és befogadó térségek és azok közötti kapcsolatok.

A migrációs egyenleg mutatóját figyelembe véve Ausztrián belül magasan kiemelkedik Alsó-Ausztria és tőle jócskán lemaradva Stájerország, mint népességbefogadó és elsősorban Csehország, Morvaország, valamint Galícia, mint jelentős népesség kibocsátó



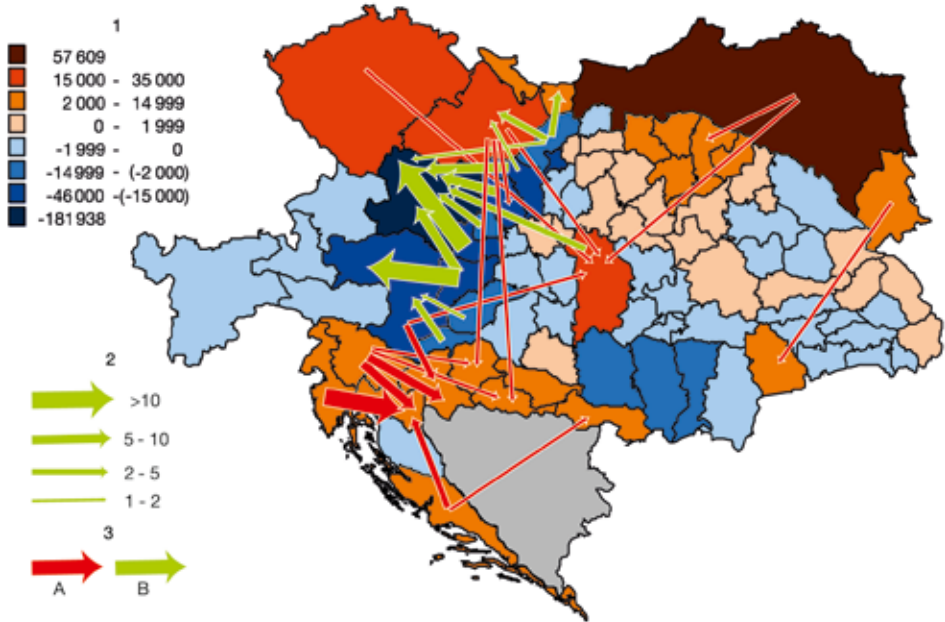
3. ábra Az osztrák tartományok és a magyar vármegyék vándorlási aránya 1910-ben  
 Jelmagyarázat: 1 – a vándorlási arány értékei (%)  
 Figure 3 Migration rate of the Austrian provinces and the Hungarian counties in 1910 (%)  
 Legend: 1 – values of migration rate (%)

Forrás/Source: Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1910  
 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1910

területek (4. ábra). Elsősorban a nyugati, döntően és nagyrészt németek lakta örökös tartományok számítottak csak népességbefogadó területeknek. Magyarországon Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye, majd sorrendben utána a horvát vármegyék nagy része és a Tisza jobb parti vármegyék vonzották magukhoz a legtöbb osztrák állampolgárt a kivándorló magyar állampolgárokhoz viszonyítva. A legnagyobb népesség kibocsátó területnek nem meglepő módon az Alsó-Ausztriához és Stájerországhoz közel eső magyar vármegyék számítottak, de szétszórva Magyarország belsejében egészen Erdélyig található kibocsátó területeket. 1890 és 1910 között két terület mérlegének megfordulásáról számolhatunk be, Karintia kibocsátóból lett befogadó terület, míg Bukovina ezzel ellentétes utat járt be. Az időszak alatt különösen megemelkedett a Galíciából Magyarországra vándorló népesség (több mint négyszeresére nőtt) és az Alsó-Ausztria felé irányuló mozgás is erősödött. Gyengült viszont Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye migrációs egyenlegének pozitívuma.

A migrációs kapcsolat erősségét mérő indikátor rangsorolja az egymás mellé rendelt területegységek (egy osztrák tartomány és egy magyar vármegye/ország rész) közötti vándorlásokat a kapcsolat erőssége szerint. Miután a vándorlás mérlege kimutatta a fő népesség befogadó és kibocsátó területeket, ezáltal meghatározva a migráció jellemző irányait az egyes tartományokban és vármegyékben, a migrációs kapcsolat erősségére vonatkozó mutató feltárja az előbbi területek közötti kapcsolatrendszer. Összesítve a két mutató értékeit vármegyei szinten szépen kirajzolódnak a Monarchia térségei közötti főbb vándorlási útvonalak. A jobb átláthatóság kedvéért a csaknem 1000 tartomány-vármegye párosítás variációból, csak az 1-nél nagyobb értékkel rendelkező, vagyis a 30 legerősebb kapcsolat

látható a térképen (4. ábra). Csúpn három migrációs útvonal bizonyult igazán intenzívnek, amelyeknél a migrációs kapcsolat erőssége meghaladta a 10-es értéket. Alsó-Ausztria és Sopron vármegye, Stájerország és Vas vármegye, valamint Partvidék és Modrus-Fiume és Fiume vármegye között volt 1910-ben a legerősebb a vándorlási kapocs. Az első kettő esetében egyértelmű az osztrák területek népességvonzó hatása, míg a legutóbbinál fordított helyzet állt fenn. Érdekes fejlemény, hogy a Monarchia két nagy kikötővárosa közül Fiume több lakost vonzott magához a Birodalom másik részéből, mint a Monarchia fő tengeri kapuja, Trieszt. Nagyon markánsnak volt tekinthető a vándorlási viszony továbbá Alsó-Ausztria és Pozsony, Vas, Nyitra vármegyék; Stájerország és Zágráb és Varasd vármegyék, valamint Krajna és Modrus Fiume – Fiume vármegye között. A tíz legerősebb migrációs kapcsolattal rendelkező tartomány/vármegye párok mind az eddig említett területekhez kötődtek (Zágráb vármegye, mint népesség befogadó terület jelentősége tűnik még ki). Erősen kötődött egymáshoz Alsó-Ausztria és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye is, amelyek a legerősebb nem szomszédos területpáros a népességmozgások tekintetében. Feltételezhető az előbbiek magyarozatánál a Monarchia két fővárosának egykori szoros társadalmi-gazdasági-politikai kapcsolatai. Alsó-Ausztria, Stájerország és Modrus-Fiume és Fiume város területegységeken kívül észrevehető Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye népességgyűjtő jellege, amely egyértelműen indikálja Budapest, Bécs melletti növekvő népességi súlyát. A magyar főváros megyéjének az osztrák-magyar határtól való távol-



4. ábra Fő migrációs útvonalak Ausztria és Magyarország között 1910-ben  
Jelmagyarázat: 1 – Ausztria és Magyarország közötti migráció mérlege (fő),  
(+ Nyereség Magyarország javára, – Nyereség Ausztria javára); 2 – Két terület közötti migrációs kapcsolat erőssége;  
3 – Állampolgárság, A – osztrák, B – magyar

Figure 4 Main migration routes between Austria and Hungary in 1910  
Legend: 1 – The balance of migration between Austria and Hungary (capita),  
(+ migration surplus to Hungary's favor, – migration surplus to Austria's favor); 2 – Strength of the migration  
linkage between two areas; 3 – Nationality, A – Austrian, B – Hungarian

Forrás/Source: Bureau der k.k. Statistischen Zentralkommission: Volkszählung 1910;  
Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: Népszámlálás 1910

sága ellenére sikerült messze lévő osztrák tartományok lakosaira vonzó hatást gyakorolnia (Galícia, Csehország, Morvaország, Stájerország). Horvát-Szlávonország székhelye, Zágráb és megyéje is érzékeltette jelentőségét Krajna és Stájerország tartományra gyakorolt népességvonzó hatásával.

Alapvetően a Monarchia két része közötti migráció döntő hányada az osztrák-magyar határ nyugati és délnyugati részén bonyolódott le, három befogadó térség emelhető ki: Alsó-Ausztria (Bécs), Stájerország és Modrus-Fiume – Fiume város. Kisebb mértékű, de kimutatható volt a határ menti térségben a Tisza jobb partja megyéinek szívó hatása Galícia népességére. Az osztrák-magyar migrációs útvonalak csak kisebb részére volt jellemző a nagyobb távolság, csak Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyébe vándoroltak szerte Ausztriából jelentős számban, habár Alsó-Ausztria szintén nagy távolságról, magából Budapest vármegyéjéből is el tudott vonzani népeiséget. Pest-Pilis-Solt-Kiskun mellett Hunyad vármegye is szigetszerűen emelkedik ki környezetéből, mint népesség bevándorlási célpont. A horvát vármegyék helyzete is sajátos volt, amelyek nemcsak közel lévő osztrák tartományokból (Krajna, Partvidék, Stájerország) tudtak lakosságot vonzani, de igencsak távollévőtől is (Morvaország). Különösen kitűnik Tirol-Vorarlberg, Salzburg, Felső-Ausztria, Karintia, valamint a magyarországi alföld és Erdély megyéinek kimaradása az egykori Ausztria-Magyarország közötti vándorlásból.

Az előzőek értelmében nem tudunk egységes vándorlási irányt kijelölni a Monarchia területén. A magyar állampolgárok egyöntetűen kelet felől nyugat felé vándoroltak Bécs, illetve Graz irányába. Az osztrák állampolgárok vándorlási útvonalai többféle irányt mutattak. Legjellemzőbb volt az ausztriaiak nyugat-keleti migrációja Horvátország vármegyéi felé, második legerősebb vándorlási útvonaluk centrifugális képet mutat, vagyis Morvaországból, Csehországból, illetve Galíciából és Stájerországból Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye felé mozgás. Galícia tartománynak, a földrajzi távolságnak ellentmondva, a Budapestet magában foglaló vármegyével volt a legszorosabb migrációs kapcsolati mutatója 1910-ben. Nem sokkal gyengébb az északról dél felé irányuló vándorlási útvonal, amely a legerősebben Morvaország és Horvátország között alakult ki.

## Összefoglalás

A vám- és kereskedelmi szövetség által garantált, belső vámhatároktól mentes Monarchiában az Ausztria és Magyarország közötti migráció mértéke 1870 és 1910 között csaknem hatszorosára emelkedett, igaz igen alacsony szintről. Feltételezhető, hogy a migráció száma és így emelkedésének üteme még nagyobb lehetett, ugyanis a statisztikák igencsak torzítanak. Az adatok torzulásával együtt sem tekinthetünk el egy több, mint félmillió ember tömegtől, akik 1910-ben vettek részt a vándorlásban. 1918-ig ez a szám feltételezhetően még hatalmasabbra duzzadt, az első világháború okozta galíciai menekültáradat révén. A Monarchia területégeinek nagy része jelentős szerepet birtokolt a birodalomrészek közötti vándorlásban. Habár a migrációra a legnagyobb hatással a földrajzi közelség volt, de számos esetben nagy távolságra irányuló vándorlásokról is beszélhetünk, például a magyar fővárost is magában foglaló Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye esetében. Statisztikailag kimutatható és annál feltételezhetően magasabb volumene és növekedési üteme, valamint jelentőségének kimutathatósága nagy kiterjedésű földrajzi területen mindenképpen indokolja az Ausztria és Magyarország közötti migráció vizsgálatát. A tanulmány legfőbb üzenete a Birodalom jogi egységességének hangsúlyozásával és a migrációs számítások eredményeivel az, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiát nem lehet teljes körűen csak Magyarország, Ausztria vagy más utódállam szemszögéből vizsgálni.

A dualista államot akár jónak, akár rossznak ítéljük meg, tény, hogy több mint 50 évig egy egységes politikai keretben létezett egy sokszínű társadalom, amely nagyon sok szállal kötődött egymáshoz, és ennek hatása a mai napig érzékelhető. Közeledve a Monarchia felbomlásának 100 éves évfordulójához érdemes lenne újragondolni mind a korszak mind a térség történeti földrajzi kutatásának szempontjait.

---

HILBERT BÁLINT

ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest

hilbert.balint@gmail.com

#### IRODALOM

- ACHS, O. et al. 1993: Aus Geschichte lernen. – Österreichischer Bundesverlag Schulbuch GmbH & Co. KG, Wien. 176 p.
- BALÁZS J.–HORVÁTH R. 1992: Bevezetés a demográfiába. – JATEPress, Szeged. 181 p.
- BELUSZKY P. 2005: Magyarország történeti földrajza, I. kötet. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs. 462 p.
- CIEGER ANDRÁS 2004: A kiegyezés. – Osiris Kiadó, Budapest. 644 p.
- DÁNYI D. 2000: A 19. század végi hazai belső vándorlás néhány jellemzője. – In: Történeti demográfiai évkönyv (2000) (kiad. a Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézete (2000–2008)), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. pp. 21–121.
- DÖVÉNYI Z. 2001: A migráció szerepe Budapest és környéke népességfejlődésében a XVIII. század végétől az első világháborúig. – In: Történeti demográfiai évkönyv (2001) (kiad. a Központi Statisztikai Hivatal Népeségstudományi Kutatóintézete (2000–2008)), Központi Statisztikai Hivatal, Budapest. pp. 251–264.
- FASSMANN, H. 1999: Binnenwanderung und Auswanderung: Österreich-Ungarn 1880–1910. – In: EBERHART H.–VERHOVSEK, J. (Hrsg.) Fremdenfeindlichkeit als Gesellschaftliches Problem. Lang Verlag, Frankfurt am Main – Wien. pp. 99–117.
- GERÓ A. 1993: Skandalum, Magyar közéleti botrányok 1843–1991. – T-Twins Kiadó, Budapest. 249 p.
- GERÓ A. 2007: A Monarchia kora – ma. – Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest. 170 p.
- HANÁK P. 1975: 1849–1918: az abszolutizmus és a dualizmus kora. – Tankönyvkiadó, Budapest. 663 p.
- HELMÉCZY M. 2004: Történelem az általános iskola 7. évfolyama számára. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 204 p.
- HERTZ, F. 1947: The economic problem of the Danubian states. – Victor Gollanz Ltd., Bungay-Suffolk. 223 p.
- GYÓRI R. 2005: A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig). – ELTE TTK, Földtudományi Doktori Iskola Földrajz – Meteorológia program, Budapest. 150 p.
- HASLINGER, P. 1996: Hundert Jahre Nachbarschaft /Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994/. – Peter Lang, Frankfurt am Main. 395 p.
- HELMÉCZY M. 2004: Történelem az általános iskola 7. évfolyama számára. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 204 p.
- HOÓZ ISTVÁN 1995: Népeség és népesedés. – Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 269 p.
- KATUS L. 2012: A modern Magyarország születése, Magyarország története 1711–1914. – Kronosz Kiadó, Pécs. 629 p.
- KOMLOSY, A. 2003: Grenze und ungleiche regionale Entwicklung: Binnenmarkt und Migration in der Habsburger Monarchie. – Forschung Promedia, Wien. 510 p.
- MARINA CATTARUZZA 1987: Die Migration nach Triest von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zum ersten Weltkrieg. – In: GLATZ F.–MELVILLE, R. (Hrsg.): Gesellschaft, Politik und Verwaltung in der Habsburgermonarchie 1830–1918. Akadémiai Kiadó, Budapest. 378 p.
- MIKOLETZKY, L. 1992: Bericht über den neunzehnten österreichischen Historikertag in Graz veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 18. bis 23. Mai 1992. – Verb. Österr. Historiker u. Geschichtsvereine, Wien. 575 p.
- SCHIMANOWA, H.J. et al. 2002: Zeitbilder 3. – Österreichischer Bundesverlag Schulbuch GmbH & Co. KG, Wien. 160 p.
- SZÁRAY MIKLÓS 2007: Történelem III. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 288 p.
- ZÖLLNER E. 1998: Ausztria története. – Osiris Kiadó, Budapest. 553 p.

#### Statisztikai források

- K.K. STATISTISCHE CENTRAL-COMMISSION 1872: Statistisches Jahrbuch – Für das Jahr 1870. Wien.
- K.K. STATISTISCHE CENTRAL-COMMISSION 1882: Die Ergebnisse der Volkszählung und der mit derselben verbundenen Zählung der häuslichen Nutzthiere vom 31. December 1880 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: I. kötet, 1. füzet: Die Bevölkerung der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach Aufenthalt und Zuständigkeit. Wien.
- K.K. STATISTISCHE CENTRAL-COMMISSION 1895: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: XXXII. kötet, 2. füzet: Die Bevölkerung nach Heimatberechtigung und Gebürtigkeit; XXXII. kötet, 5. füzet: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern, sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande. Wien.
- K.K. STATISTISCHE ZENTRAL-COMMISSION 1902: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1900 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: LXIV. kötet, 2. füzet: Die anwesende Bevölkerung nach ihrer Heimatsberechtigung; II. kötet: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern sowie die Angehörigen dieser letzteren im Auslande. Wien.
- K.K. STATISTISCHE ZENTRALKOMMISSION 1914: Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910 in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern: II. kötet, 1. füzet: Heimatrechtsverhältnisse; II. kötet, 2. füzet: Die Ausländer in den im Reichsrathe vertretenen Königreichen und Ländern; II. kötet 3. füzet: Die Österreicher im Auslande. Wien.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1900: A Magyar Koronai Országainak 1900. évi népszámlálása: Harmadik rész: A népesség részletes leírása; Tizedik rész: Végeredmények összefoglalása. Budapest.
- MAGYAR KIRÁLYI KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL 1910: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása: Ötödik rész: Részletes demográfia; Hatodik rész: Végeredmények összefoglalása. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1870: A Magyar Korona Országáiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei a hasznos háziállatok kimutatásával együtt. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1881: A Magyar Korona Országáiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt, I. kötet. Budapest.
- ORSZÁGOS MAGYAR KIRÁLYI STATISZTIKAI HIVATAL 1891: A Magyar Korona Országáiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei: I. rész: Általános népleírás. Budapest.

#### Törvények

1867. évi XVI. törvénycikk a magyar korona országai és Ó Felsege többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről
1878. évi XX. törvénycikk a magyar korona országai és Ó Felsege többi királyságai és országai közt kötött vám- és kereskedelmi szövetségről
1879. évi L. törvénycikk a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről
1899. évi XXX. törvénycikk a vám- és kereskedelmi viszonyoknak és ezekkel összefüggő némely kérdésnek rendezéséről
1908. évi XII. törvénycikk a kölcsönös kereskedelmi és forgalmi viszonyoknak az Ó Felsege uralkodása alatt álló többi országokkal való szabályozása tárgyában Budapest 1907. évi október hó 8-án kötött szerződés becikkelyezéséről
- Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Saatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche un Lander

#### Internetes források

- [http://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru/2015/09/27/ezeket\\_az\\_ardragito\\_menekulteket\\_nem\\_lehet\\_kitenni/](http://index.hu/tudomany/tortenelem/anagyhaboru/2015/09/27/ezeket_az_ardragito_menekulteket_nem_lehet_kitenni/), megtekintés: 2015.12.29.
- [http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category\\_id=3115&id=1120803](http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=3115&id=1120803), megtekintés: 2015.12.29.
- [http://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh\\_neda\\_nepszamlalások/](http://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalások/)
- <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=685&viewmode=overview>
- <http://anno.onb.ac.at/ors.htm>